

Kerny Terézia

SZENT KÁLMÁN ÉS KÖNYVES KÁLMÁN KULTUSZÁRÓL

Dr. Teleki Kálmánnak tisztelettel

I.

„*A magyar szentség kertjét díszítő, ragyogó virág Kálmán...*”
(Hevenesi Gábor S. J: Régi Magyar szentség. Nagyszombat, 1692.)

Az ír származású Szent Kálmán (+1012) kultusza a középkori Magyarországon meglehetősen partikuláris keretek között és igen rövid ideig nyilvánult meg.¹ A csekély adatokon kívül azonban tiszteletének kétségtelen bizonyítéka a korabeli Európa legműveltebb királyának titulált, tudományáért „Könyves”-nek nevezett hetedik magyar király keresztneve;² a XV–XVI. századból egy-két ábrázolás, oltártitulus, valamint néhány helységnév és egy templomcím. Legendája szerint élete nem igazán bővelkedett csodákban. A zarándokok szokványos, nem éppen veszélytelen útját járta be nagy viszontagságok közepette.³ Eltökélttségére, ugyanakkor naivitására vallott, hogy szentföldi útra is vállalkozott Magyarországon keresztül. Az erőszakos halála azonban mégsem az ismeretlen messzeségben, hanem már Ausztriában elérte.⁴ Mirákulumai ezután következtek. Az akasztófán már hat napja (más leírások szerint másfél éve!) függő teteme nem kezdett romlani, vére nem alvadt meg, sőt a holttestének terhét viselő fa friss lombot hajtott. Jóllehet e jelenségek a hagiográfia sztereotip motívumai közé tartoztak, kultusza mégis igen hamar meggyökeresedett Ausztriában és gyorsan terjedt Bajorországban is. I. Henrik osztrák őrgróf (994–1018) e természetfölötti eseményekről szóló hírek hallatán Kálmán testét tisztességgel eltemettette, de mivel sírjánál csodák történtek, a maradványokat 1014 október 13-án felemeltette és a melki bencés apátságba vitette. Főleg a hegyek közt emeltek sok kápolnát tiszteletére. Szent Fridolinnal és Lénárddal együtt a beteg lovak és ökrök védőszentjének tekintették. Október 13-a, felemelésének, *translatio*-jának napja az említett országok breviáriumaiban és misekönyveiben ünnepnek számított, s a nép szokása volt, hogy állatait Kálmán temploma közelébe hajtotta, hogy részesedjenek áldásában. 1713-ban, mikor járvány pusztított egész Ausztriában, Melk városa Szent Kálmán segítségül hívása után érintetlen maradt. Bécs mellett, a kreuzensteini kastélyban ma is őrzik azt a fát, ahová a hagyomány szerint fölakasztották, s amelyet különösen tisztelt III. Károly és leánya Mária Terézia. Kálmán teste ma is a melki kolostorban nyugszik.⁵ Szent Lipót mellett Ausztria legnagyobb védőszentje.

A vértanú tisztelete hamarosan megkezdődött a szomszédos, a német közvetítés révén egyébként is az ír–angolszász–frank liturgikus mintát követő fiatal keresztény Magyarországon.⁶ A Szentföldről hazánkban keresztül hazatérő Poppo trieri érsek, I. Henrik őrgróf testvére révén Orseolo Péter megszerezte Szent Kálmán ereklyéit Melkből.⁷ Miután azonban hamarosan éhínség és döghalál pusztított az országban, az istencsapásokat a joggátalanul kapott reliquiának tulajdonítva, hamarosan visszajuttatták eredeti őrzőhelyére, a fej kivételével. A később aranyozott réz tartóba helyezett koponyát egészen 1517-ig megkülönböztetett helyen, a székesfehérvári bazilikában őrizték, ahonnan Miksa császár szerezte vissza.⁸ A ma a melki bencés kolostorban látható ereklyefoglalatot, mint román kori ötvösségünk egyik remekművét idehaza először Ipolyi Arnold publikálta forrásokra támaszkodva.⁹ Aprólékos, kitűnő technikai megfigyeléseit a következőkben foglalta össze: „... egyike a legrégeb e nemű ránk maradt mellszobroknak... Kálmán ...ereklyetartó hermája...nyilván... még a XI-dik vagy XII. században nálunk készült. Ezen feltevésnek a mellszobor durva s kezdetleges román idomzata is tökéletesen megfelel.”¹⁰ Leírását szinte szó szerint, ám kissé modernizálva átvette hetven évvel később Gerevich Tibor román kori szintézisében. Ipolyi kritikus véleményével szemben („*föltűnően idomtalan, durva arcvonású és ügyetlen felfogású fő*”) ő a hermának egyenesen *magyaros karaktert* tulajdonított analógiák sorát idézve.¹¹ Legfontosabb érve álláspontjának igazolására a varkocsos hajviselet volt.¹² A fejen látható nyitott koronát pedig egyértelmű bizonyítékként könyvelte el Kálmán királyi származására nézve. E jelvény valójában a nemesi leszármazáshoz kötődő és örökölhető uralkodói, dinasztikus tudattal egybefonódó szentséghez kapcsolódott ebben az időben, azokhoz a királyokhoz, akik méltóságukról való lemondással, áldozattá, „mártírrá” válásukkal érdemelték ki a szentté avatást.¹³ A XI–XII. századra vonatkozó számos irodalmi szöveg ismerteti az olyan magas rangú személyiségek vezeklésül végzett zarándoklatait, mint II. (Ördög) Róbert, Normandia és Dreux hercege, III. Anjou Fulco gróf (1015., 1035., 1039), II. Taillefer Vilmos, Angoulême grófja, Guido milánói érsek és papjai, valamint Richárd Saint-Vanne-i apát (1026). A XII. század kezdetére esett már Jó Erik dán király zarándokútja, aki őrülségi rohamában meggyilkolta négy lovagját.¹⁴ A fölöttébb kétes hitelű, homályába vesző mesészerű leírások Kálmán királyi vérből való eredeztetéséről alighanem ezek sorába illeszthetők.

Az ereklye mellett, Kálmán korai hazai tiszteletének további nyoma liturgikus szövegeiben és az egyúttal templomának titulására is utaló helységnevekben ragadható meg. Régi naptáraink a vértanú halála napját jelezték ünnepének, az egyik egyenesen „*Colomani Regis et M*”-nek nevezve.¹⁵ A kizárólag Dunántúlon kimutatható Kálmán nevét viselő településekre a XIII. század végétől vannak szórványosan adataink.¹⁶ Neve azután csak a XV. században bukkant föl újra két misekönyvben. Batthyány Boldizsár kőszegi várkapitány 1489-ből származó misekönyvének elején egy magyar

1. Szent Kálmán fejereklyetartója, XI. század. Melk, Benedekstifterstiften

nyelven írt kalendárium található, ahol (fólió 2–7. verso) az egyes misék *magyar* neve piros tintával (*rubrummal*) olvasható a lapok alján.¹⁷ A possessor és a naptár fólió 22. retro-verso lapjának szövege alapján kétségtelenül magyar használatra íródott. Ott ugyanis egy olyan közös, fogadalmi mise olvasható, amely kizárólag csak idehaza volt használatos: „*De scis Colomanno, Stephano, Emerico atque Ladislao*”.¹⁸ Ugyanebben az időből származik egy Pozsonyban írt XV. századi kódex, Liszt Miklós özvegyének misekönyve, amelyik szintén tartalmazza a négy Szent közös miséjét: „*Oratio de sancto Colomanno, Stephano, Emerico atque Ladislao*”.¹⁹ Szent Kálmán alakja hosszú évszázadok után ekkortájt a képzőművészetben is megjelent. A győri székesegyház elpusztult Szent Kálmán oltárának javadalmait 1465-ben említették először a források.²⁰ Az 1510–1520 körül készült kissebeni (Sáros vármegye) római katolikus plébániatemplom Szent Anna oltára a XIX. század végén került az érdeklődés középpontjába, majd Divald Kornél felsőmagyarországi topográfiai útjai során figyelt fel rá.²¹ A szárnyasoltár táblaképeinek ikonográfiai programjában a négy férfiszent – Oszvald, István király, Szent Márton, Szent Kálmán – a konvencionális segítőszentek (Orsolya, Apollónia) mellett kifejezetten *magyar* vonatkozásokkal bír!²² Nem szeretnék erőltetett hipotézisekbe bocsátkozni, de egyáltalán nem tartom elképzelhetetlennek, hogy a szárnyasoltár tematikájának ismeretlen, de tagadhatatlan történelmi ismeretekkel rendelkező, köznemesi (?) megrendelője, ha talán arról fogalma sem volt, hogy Szent István hajdanán megszerezte Szent Márton, és mint szó volt róla, az egyes források szerint Szent Kálmán ereklyéit, azzal bizonyosan tisztában volt, hogy ők születési helyük, illetve helyi kultuszuk révén magyar szentnek számítottak. A kereszténység terjesztésén fáradozó, VII. században élt, majd vértanúhalált halt Oszvald legendákkal átszőtt hazai, különösen XV. századi, tisztelete pedig sok tekintetben rokonítható négy évszázaddal későbbi mártírtársával. Kultuszának középkor végi elterjedésében, attribútuma a csőrében gyűrűt tartó holló révén, alighanem a Hunyadi-ház propagandája is közrejátszott.²³ A szárnyasoltáron való feltűnésének hátterében is valószínűleg ez állhatott.

Szent Kálmán a XVI. század közepétől eltűnt a magyar kultusztörténetből. Az Ausztriában nyomon követhető, állatokat oltalmazó, betegségekktől óvó mezőgazdasági szerepköre nálunk ismeretlen volt. Helyét a XVII–XVIII. században Szent Izidor, Lénárd és Vendel szorította ki.

II.

„*Mint némelyek mondják, ez a Kálmán váradi püspök volt, de minthogy fivérei előbb haltak meg, a pápa engedélyével uralkodni volt kénytelen. A magyarok Könyves Kálmánnak nevezik őt, mert voltak könyvei, amelyekből mint püspök a zsolozsmát olvasta. Dalmáciát Hungáriához csatolta...*”²⁴

2. Szent Kálmán alakja a kisszebeni Szent Anna oltárról. Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteménye /Fotó: Bokor Zsuzsa/

„Nincs a magyar történelemnek még egy alakja, akit a középkori udvari történetírás annyira befeketített volna, mint Könyves Kálmánt” írta a kilencedik magyar királyról (1070 körül–†1116. II. 3.) Györffy György.²⁵ Politikáját a későbbi krónikák szándékosan elferdítették, befeketítették, s azokat a súlyos vádak, amelyekkel például az idézett XIV. századi *Képes Krónika* illette, semmiféleképpen sem érdemelhette ki. A forráskritikai kutatás nyilvánvalóvá tette, hogy a Kálmán idejében írt és fia, II. István alatt folytatott *Magyar Krónika* egyértelműen pozitív képet festett még a királyról. A negatív jellemzések csak az Álmos-ág uralomra kerülésével indultak meg, s ívódtak bele, meglehetősen sokáig, a köztudatba.²⁶ Különösen sokat tett már rögtön trónjának elfoglalása után nagybátyja, a később szentté avatott László, lassan kibontakozó kultuszának ápolásában, terjesztésében.²⁷ A külföldi kortársak azt tanúsítják, hogy Kálmán magas intellektusával, megfontolt kül- és belpolitikájával a korabeli Európa legelismertebb uralkodójának számított. ”II. Orbán pápa Kálmánhoz írott levelében ezt írta: „Beszámolt nekünk...Odilo, Saint Gilles apátja munkálkodásodról, kiváló világi tevékenységed mellett az egyházi írásokban való jártasságodról és, ami a legfontosabb előny, a bírói hatalom számára erős vagy a szent kánonok tudományában.” S hogy itt nem üres szembedicsérésről van szó, bizonyítja a Kálmánt személyesen ismerő Gallus Anonymus krónikás, aki szerint „Kálmán, a magyarok királya a korában élő összes királyok között a legműveltebb az irodalom tudományában (litterali scientia eruditus)”. Ha ehhez hozzávesszük a zárai apátnő kolostori feljegyzését, aki szerint a Dalmáciába bevonuló Kálmán, „a legszentebb király” (*santissimus rex*), aki „visszaadta a föld és a tenger békéjét”, akkor egyértelműen lelepleződik az a rosszindulatú torzítás, amely Kálmán királyt gonosz szörnynek akarta beállítani.”²⁸

Az apátnő, Cika sorai Zára 1105-ös, második elfoglalására utaltak, amikor Kálmán mint Magyarország és Horvátország királya diadalmasan és ünnepélyesen bevonult a városba, ahol Benedek-rendi apácák Szűz Mária kolostorának saját költségén káptalantermet és campanilét emelt, melyet egyébként alig fél évszázaddal korábban, 1066 karácsonyának előestéjén alapítottak és 1091-ben szenteltek föl. Ezt az eseményt örökítette meg a kolostor egyik nővére, Vekenega által emelt, a torony földszintje és első emelete között húzódó külső falának márvány tábláján olvasható felirat: ”*Anno incarnationis domini nostri jesu christi milesimo cv post victoriam et pacis praemia Iadere introitus a deo concessa. Proprio sumptu hanc turrim sanctae Mariae Vngariae Dalmatiae Chroatiae constrvi et erigi iussit rex Colomanus*” – azaz Urunk Jézus Krisztus megtestesülésének 1105. évében, minthogy a győzelem és béke elérése után Isten megengedte Magyarország, Dalmácia és Horvátország királyának a Zarába való bevonulást Szűz Máriának ezt a harangtoronyt építette saját költségén Kálmán király.²⁹ Vekenega nővér a kolostor káptalantermében látható, 1111-ben lejegyzett sírfeliratában is emléket állított a királynak, de emléket őrizi a torony belső első szintjének oszlopfőibe vésett *R.CO.LLO.MAN.NUS.* szöveg is.³⁰

3. Szent Kálmán. Hoffmann rézmetszete Hevenesi Gábor S. J. *Ungariae sanctitatis Indicia* (Tyrnaviae, 1692.) életrajzgyűjteményéből. /Fotó: Makky György/

A kezdetben még korántsem ilyen békés befejezésnek ígérkező zárai ostrom véres előkészületeinek emlékét egy elgondolkodtató helyi hagyomány tartotta fenn: „Később beszéltek, hogy Kálmán haragjában a pogányok kemény ellenállása miatt, fel akarta gyújtani, el akarta pusztítani a várost, de álmában megjelent neki szent Donát, a város patrónusa, ki Nagy Károly idejében ült a zárai püspöki széken, ő hozta, ez volt legalább a hit, Zárába szent Anasztázia testét, a város legszentebb ereklyéjét, s ő volt sokszor, későbben is, Zárának pártfogója sok veszélyben. Mikor Kálmán látta: arcza haragos volt, kezében vesszőt tartott, a királyt hajánál fogva megragadta és keményen elverte. Kálmán felriadt álmából, nem látott senkit, de érezte a fájdalmat és látta testén a véres nyomot, és „megrémülve” felhagyott adáz szándékával.”³¹

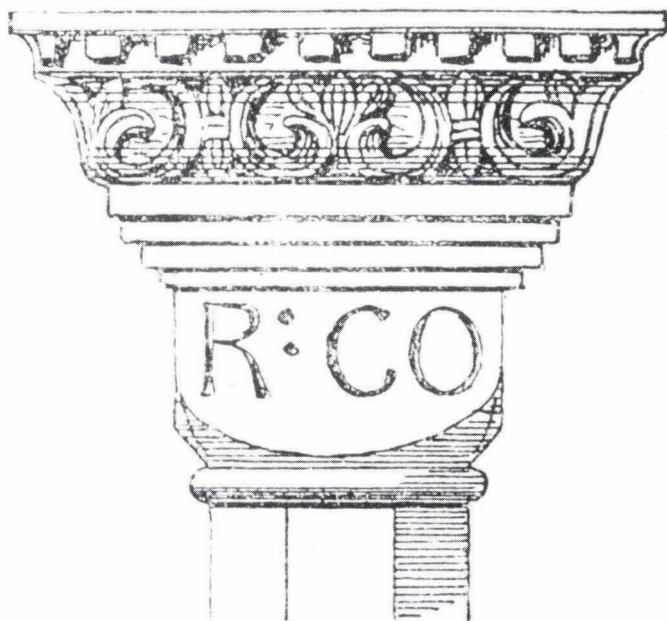
Kálmán dalmát külpolitikájának további figyelemreméltó adatai, hogy 1108-ban szabadságlevelet adott Spalato és Trau városának, és elismerte, többek között, a szabad bíró- és püspökválasztást, továbbá a polgárok jogát idegenek befogadására és költözésére. A városállamokhoz fűződő szoros kapcsolatára utal továbbá, hogy háromévente rendszeresen megjelent a tengerparton. 1111-ben aranykeresztet adományozott a dalmát püspök hűségsküje emlékére a zárai, spalatói és az arbei egyháznak. 1114-ben, amikor tizenhárom éves fiával, Istvánnal, ismét Zárában tartózkodott, a trónörökös nevét, vagyis a dalmát-horvát királyét, a püspöki szertartáskönyvbe azok neve elé írták be, akiért mise előtt fohászt kell mondani.³² A horvát-magyar uralmat jogilag szentesítő kiegyezés, perszónálunió formájában évszázadokra rendezte a két ország viszonyát. Az államközösség a Kálmán-féle diplomácia legmaradandóbb eredményének bizonyult.

Mindezt a történeti bevezetést azért volt szükséges előrebocsátani, mert ha beszélhetünk a II. István-féle krónika mellett még a XII. században valamiféle spontán tiszteletről, az éppen e dalmát városokban föllelhető liturgikus irodalomban és az oklevelek szövegeiben ragadható meg, amelynek hagyománya, ha elszigetelten is, de tovább élt. Erre bizonyíték a tatárvész rémségeit dokumentáló Rogerius magister váradi kanonok (majd spalatói érsek!) *Siralmas Éneke*, ahol IV. Béla jellemzésekor, nagy szerephez jutottak az Árpád-házi ősök, a szentté avatott István, Imre, László és Kálmán (!) cselekedetei: „Béla, Magyarország királya, a keresztény fejedelmek között a katolikus hit buzgó követőjeként volt ismeretes. Elődeinek, Istvánnak, Imrének, Lászlónak és Kálmán királynak (akiket a szentek sorába iktattak) a példájára kegyességének egyéb cselekedetei mellett – amelyeket nyilvánosan gyakorolt, hogy példát mutasson a jó cselekedetekre, vagy szobájába zárkózva végzett, hogy a róla rosszakat beszélőknek betömje a száját – állandóan azt forgatta elméjében, hogy a nem igazhitű idegen népeket az anyaszentegyház kebelére vonja, és miután a lehető legtöbb lelket megnyerte az Isten számára, a saját nyereséggel teljes lelkét a boldogok örökkévaló örömébe juttassa.”³³

Megkülönböztetett figyelmet kapott Kálmán alakja a Magyarországot is megjárt Tamás (1200?–1268), spalatói főesperes Salona történetét földol-

4. Kálmán király
pecsétje.
Karats Ferenc
rézmetszete a
Tudományos
Gyűjteményből.
(XVIII. 1838/1. szám)

5. Oszlopfő R(EX):
CO(LLO)MAN(US)
felirattal a zárai
székesegyházból.
XI. század. Jackson T. G.
rajza. In: Magyar
Nemzet Története. II.
Szerk.: Szilágyi András.
Budapest, 1896. 183.

gozó *Historiá*-jában is. Elbeszélésében túllépett a tárgyául választott terület szűken vett belső viszonyainak ismertetésén, s kitért az azt befolyásoló szomszédos államok, így Horvátország, illetve Magyarország történetének főbb érintkezési pontjaira. Rendkívül gazdag egyház- és művelődéstörténeti adataiból értesülünk – többek között – I. László szentté avatásáról, és arról is, hogy Kálmán és Álmos az ő fiai voltak!³⁴

Az írott kútfők hiányában csak hiányosan regisztrálható, de kétségtelenül létező dalmáciai kultuskör mellett elgondolkodtató a váradi püspökség alapítására vonatkozó hagyomány is, mely szerint I. László közvetlenül azután, hogy Biharvárat a Kapolcs vezette kunok feldúlták, a bihari Váradra helyezett, újonnan alapított egyházmegye élére unokaöccsét, a papnak nevelt Kálmán herceget nevezte ki. A XIV. századi krónikakompozíció azonban nem egyértelmű e kérdésben. A 140. fejezetben ugyanis a következők olvashatók: „A király megjósolta Kálmánnak, hogy vért fog ontani. Agriai püspökké akarta tenni őt...” A 152. részben viszont megemlítette azt is, igaz kevésbé hiteles, szóbeli hagyomány alapján, hogy mint „Némelyek mondják, ez a Kálmán váradi püspök volt.”³⁵ Ezt a bizonytalan értesülést azonban mégis valamennyi, később íródott krónika átvette, s hogy lehetett konkrét alapja is, azt a püspökségre vonatkozó terjedelmes mennyiségű forrás bizonyítja, amelyekben egyszer sem kérdőjelezték meg a krónikák állításait.³⁶ Legkorábbi konkrét adat csak a XII. századból ismeretes.³⁷ Nem kérdőjelezte meg Kálmán váradi püspökségét a képzőművészet sem, hiszen a Képes Krónika alapján a XV. század végétől megjelenő ikonográfiájában egyik jellegzetes attribútuma a püspöki infula lett.³⁸ Egyéb dokumentum hiányában történetírásunk a XIX. század elejétől általában elfogadja Kálmán váradi püspökségét.³⁹ A kegyes hagyomány mindenesetre kapóra jöhetett a Szent László kultuszhelye miatt hamarosan számos kiváltságban részesülő zarándokhelynek, amely ily módon két rokon uralkodót is tisztelhetett alapítói között.

A források hiányában Kálmán helyi tisztelete itt még nehezebben rajzolható meg. Alighanem neve szerepelt liturgikus kódexekben, de ez csupán feltételezés. Viszont létezik, pontosabban létezett két olyan falképciklus, amely a váradi és az erdélyi püspökség területén készült a XIV. század első felében, s amelyek véleményem szerint fönntartották az első egyházfő emlékét. Magyarremete református templomában egy meglehetősen ritkán ábrázolt sorozat került elő a mészréteg alól 1927-ben, hogy azután ismét eltűnjenek a világ szeme elől, immár örökre.⁴⁰ Az elpusztult freskók egy olyan Szent László históriát ábrázoltak, amely a Magyar Anjou Legendáriumot, a Képes Krónikát és a bántornyai (Turnišče) ciklust leszámítva a legkorábbi és legteljesebb variánst örökíthette meg. A töredékes sorozatról mindmáig Pozsonyi Jenő beszámolója tudósított a legrészletesebben a feltárást követően: „...sikerült nekünk még az északi falon: Szent László és az elrabolt kun leányt ábrázoló freskó töredékeit fölismernünk, valamint egy másik jelenetet Szent László sírjánál, hol a király feje ugyanúgy van meg-

6. Kálmán király fogadja Gauthier sans Avoirt (Walther Habenicht) a Magyarországon átvonuló kereszties hadak követét. Fametszet a párizsi Bibliotheque de l' Arsenal Cod. 5089. jelzetű kódexének miniatúrája nyomán. Közölve: Magyar Nemzet Története II. I. m. 193.

festve mint az apszisban (csak profilban), mögötte egy főnemes alakja látható tollas fővegben, lábainál pedig egy püspök alakja látható...⁴¹ A szűkszavú leírás egyértelműen a király temetésére utal, s talán hasonló lehetett a Magyar Anjou Legendárium *Szent László halála* jelenetéhez.⁴² A szertartást végző klerikus(ok) jelenlétében a miniatúrán sincs semmi különös. A remetei képnél véleményem szerint nem a tömegek előtt zajló rituálé látható, hanem egy bensőséges, mondhatni intim – Krisztus siratására emlékeztető – jelenet, egy világi és egy egyházi szereplővel. A hangsúlyozottan a halott lábánál fölbukkanó egyházfő talán lábcsókra járult, aki nem lehetett más, mint a bocsánatért esdeklő Kálmán püspök!

A másik ábrázolás jóval távolabb, az udvarhelyszéki, a telegdi főesperességhez tartozó Bögöz templomában látható. Itt csak a kerlési ütközet terjedelmes, a templom nyugati falán kezdődő és az északi falra áthúzó, 1320–1325 körül készülhetett sorozata látható igen rossz állapotban.⁴³ Első jelenete hagyományos módon a váradi várból való kivonulást ábrázolja. A vár bástyáján két hasonló katona áll. A püspökvár előtt vizesárok húzódik, felvonóhídján a székesegyház klerikusai térdepelnek. Élükön *gloriólás*, fiatal fiziognómiájú püspök áll. Jobb kezével áldást int a csatába induló Lászlónak.

156 COLOMANNUS, IX König der Hungarn.

COLOMANNUS NONUS REX HVN

COLO-

7. „Kálmán kilencedik magyar király”. Rézmetszet a *Mausoleumból*.
Nürnberg, 1664.

8. Kregling-Karats Ferenc: Szent István, Szent László és Könyves Kálmán. Rézmetszet Fessler Ignác Aurél *Három magyar nagy királyok* (Pest, 1815) című könyvének címlapján. (Reprodukció OSzK)

Bal kezében pásztorbot. A ciklusban egyébként még, itt most nem részletezendő, más különös részek is föltűnnek, ami arra utal, hogy a történetnek egy igen korai, helyi hagyományokra is támaszkodó változatával állunk szemben, amelyek később teljesen hiányoznak az ország egész területét behálózó sorozatokból. Ki lehet e rejtélyes, szentként ábrázolt püspök? Alighanem ő is a fölszentelt Kálmán herceg, akit mint láttuk, Dalmáciában szentként tisztelték. Mind a váradi, mind a dalmáciai kultusz teljesen elkülönült az eltorzított hivatalos udvari propagandától Kálmán megítélését illetően. Ezt, igaz ugyan, hogy jóval később, a már említett két fogadalmi miseszöveg is alátámasztja, azok ugyanis, bár látszólag az ír Szent Kálmán nevét örökítették meg, valójában Könyves Kálmánra, az Árpád-ház kegyes emlékezetű, fölszentelt uralkodójára utaltak!⁴⁴ A három magyar szent király kontextusában ez teljesen logikus. A XI. században virágzott Szent Kálmán tisztelete, annyi más szenthez hasonlóan, az évszázadok során elhalványodott, kikopott a magyarság tudatából.⁴⁵ Helyére már csak a névazonosság révén is az országot területekkel gyarapító, a békét hozó, a gazdasági életet föllendítő nagy műveltségű király lépett, aki cselekedeteivel kiérdemelte a legmagasabb kitüntetést, a *szent* jelzőt is. Ugyanez a folyamat figyelhető meg ezzel párhuzamosan Antiochiai Szent Margit és Árpádházi Boldog (Szent) Margit kultuszának kontaminációjában.⁴⁶ Természetesen e csekély adatokra „támaszkodó” hipotézis még nem elegendő a probléma megnyugtató megoldására, de éppen ezekből a mindezidáig kevés figyelemre méltatott szerény adalékokból lehet következtetni arra, hogy tisztelete, ha nem is látványosan, de élt, különösen a köznemesi nemzettudatban.

A középkori krónikák szövegeit compiláló újabb elbeszélésekben még igen sokáig fennmaradt Kálmán negatív emléke. Politikájának átértékelése a XV. század végétől indult meg, mégpedig külföldön. Haugen de Freystain 1535-ben megjelentett *Der Hungern Chronica*-jában a hangsúly immár nem testi külsejének gyarlóságára, hanem szerencsés külpolitikájára eset. Ezt illusztrálja a kötetben Peter Flötner fametszete is a király dicsőséges dalmáciai bevonulásnak állítva emléket.⁴⁷

A későbbi évszázadok emlékanyagából feltétlenül említést érdemel a horvát Paulus Ritter, azaz Pavazo Vitezovic-Ritter 1703-ban írt, de csak egy évvel később kinyomtatott akrosztichonos verse Szent László királyról.⁴⁸ Jellegét tekintve a jezsuita Tarnóczi István 1681-ben Nagyszombatban megjelent Szent László poémájára hasonlított, de műfaja és mondanivalója egészen más. Tulajdonképpen egy nemzeti célú hagiográfiai monográfia és genealógiai értekezés keveréke, ahol a szerző a korábban is a horvátok védőszentjeként tisztelt királyról bonyolult fejtegetések során azt bizonyítja be, hogy horvát születésű is, és mielőtt elfoglalta Magyarországot, horvát báni méltóságot viselt. Életrajzról lévén szó, a szövegben természetesen szó esik a történelmi, családi háttérrel is, többek között László gyermekeiről, Álmosról és Kálmánról(!), akinél azzal magyarázza jogosultságát a trónra, hogy Álmos szelídebb és engedékenyebb volt, ezért maradt a királyság végül is

Die
DREY GROSSEN KOENIGE
der
HUNGARN

aus dem Arpadischen Stamme
von Dr. Fessler.

N 187

124. b.

Quibus officium erat imperare, non regnum.
SENECA Epist. XC.

BRESLAU

Cey Wilhelm Gottlieb K...

1808.

9. Szent István király közös mellképe Szent László és Kálmán királlyal.
Fessler, Ignác Aurél: *Die drey grossen Koenige der Hungarn.*
Breslau, 1808. Rézmetszet, Blaschke, J.

a korhoz illő módon keményebb és harciasabb Kálmánra. Megemlítette egyik forrása nyomán azt is, hogy: „*Historiae Salonitanae Thomae Archidiaconi Spalaten/sis/ ad finem, inscriptum legitur; Colomanus filius Vladislavi Reg/is/ Vng/arorum/ stans in loco patris sui, etc*”... továbbá, hogy „*Colomanus vero, post obitum divi Regis: Varadiensis primus Episcopus, spreto Sacerdotio, Rex Ungariae factus, non bona simplicitate ecedentem, sed fortiter diuque resistentem Almu Ungarico primum dein et Croatia regno spoliavit.*”⁴⁹ A korábbi történetírók (Thuróczy, Bonfini) Kálmánra vonatkozó állításait, miközben saját maga is egy fantasztikus elemekkel teletűzdelt koholmányon munkálkodott, teljesen hamisnak tartotta. Ritter hatása, minden képtelensége ellenére, egészen a XIX., sőt a XX. századi horvát nacionalista ideológiára hatással volt.⁵⁰

Könyves Kálmán alakját valójában a XVIII. század végétől kiélesedő közjogi vita állította hosszú évszázadok után újra a középpontba, amely a horvát és magyar nacionalizmussal együtt fejlődve azok fázisait is tükrözte, s melynek Skerlecz Miklóson, Pray Györgyön, Katona Istvánon át hatalmas vitairadalma lett.⁵¹ Az itt most nem részletezendő, a korszakra vonatkozó terjedelmes bibliográfiából azonban mindenféleképpen említést érdemelnek Fessler Ignác Aurél szintézisei, jóllehet éppen a perszonaluniót illetően ő is kritikai kommentár nélkül közölte a középkori forrásokat.⁵² Munkái óriási hatást gyakoroltak ettől függetlenül a lassan kibontakozó nemzeti irodalomra⁵³ és történeti festészetre egyaránt. Ebben a folyamatban az 1867-es magyar, illetve egy évvel később a horvát kiegyezés után, majd pedig a millennium eufórikus légkörében a határokat kibővítő király, az ősi „gloire”-t, a „három tenger mosta határok” már akkor is anakronisztikusnak számító szlogenjét szimbolizálta.⁵⁴

JEGYZETEK

¹ GALAMBOS Kálmán: Szent Kálmán vértanú. Magyar Sion I. 18 URWALEK, Julius: Der königliche Pilger St. Coloman. Vienne, 1880; GOUGAUD, L.: Les saints irlandais hors d'Irlande. Louvain, 1936; SCHREIBER, Georg: Irland im deutschen und abendlandischen Sakralraum. Köln–Opladen, 1956. 62; Állítólagos Skóciai Szent Margittól való származásának teóriája Magyarországon először a jezsuita HEVENESI Gábor *Ungaricae Sanctitatis Inidicia, Sive Brevis quinquaginta quinque Sanctorum, Beatorum ac Venerabilium Memoria Iconibus expressa [...] Tyrnaviae, 1792.* című életrajzyűjteményében bukkant föl Cesare BARONIO *Annales ecclesiastici* (Rome, 1598–1607) műveire támaszkodva, amit azután kritika

nélkül átvettek a történeti, művészettörténeti és ikonográfiai munkák a legújabb időkig. Vö. például: Acta Sanctorum. Oct. VI. 357–362. és Supplementum. Oct. 149–152. Az idézett rész a következőképpen hangzik Sinkó Ferenc fordításában: „A harmadik skót királyi ivadék, aki a Magyar szentség kertjét díszíti, a ragyogó virág, Kálmán, akit előzőleg Edeltrudnak neveztek. Ugyancsak Szent Margit skót királyné szülötte, aki mint többször említettük, magyar anyától született. Atyja, Malcolm halála után hazájában polgárháború tört ki. Ez előzte Kálmánt szülőföldjéről, s arra kényszerítette, hogy különböző országokban bolyongjon...” In: Régi Magyar Szentség avagy Ötvenöt Magyar Szent és Boldog valamint

Tiszteletreméltó Képekkel Díszített rövid emlékezete [...] Az 1737-es latin kiadás szövegét lefordította és átigazította SINKÓ Ferenc. Budapest, (1988) 107. Ez időrendi okokból képtelenség, hiszen Szent Kálmán halálakor Skóciai Szent Margit meg sem született! A korábbi álláspont tarthatatlanságára vonatkozóan vö. MEZŐ András: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Budapest, 1996. 110. /METEM Könyvek 15./, KOVÁCS László: A kora-Árpád-kori pénzverésről. Éremtani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. Budapest, 1997. 228. /Varia Archaeologica Hungarica VII./ Bőséges irodalom tárgyalja egyébként az e helyen nem részletezendő I. (Szent) István unokájának tartott Skóciai Szent Margit származására vonatkozó hipotéziseket is. Ide vonatkozóan vö. például NAGY Kázmér: Skócia pannóniai királynéja. München, 1971. (kutatástörténeti összefoglalással, gazdag irodalomjegyzékkel).

² Kálmán keresztnévvel kapcsolatban felvetődött a *Columban(us)* / *Kolumban(us)* név átvételével, mely eredetileg egy *ír*, később szintén szentté avatott szerzetes neve volt, akit szelíd lelkülete szerint *Columbanak*, „galamb”-nak is neveztek, s Kovács László hipotézise szerint ezzel kezdődhetett a *Columbanus-Colomannus* nevek szójátékszerű cseréje. „Véleményem szerint tehát Colomannus/Colombanus/Kálmán király a magyarok körében nagy tiszteletnek örvendő Colomannus vértanú nevét nyerte a keresztségben, s az sem véletlen, hogy 1100 körül keletkezett ún. I. törvénykönyve bevezetőjében, azaz a törvény írója, Albericus Seraphin érsekhez írott ajánló levélében még a galambra utaló szójáték is előfordul, amikor a levélíró „legkeresztényibb királyunk, Kálmán, aki a galamb kegyességével és minden erény jessségével van felruházva (christianissimus rex noster Colomannus columbine gracia simplicitatis cum omni virtutum discrecione peditus) módján nevezte meg az uralkodót... A király Colomannus nevének az *ír Columbanus*ra visszavezethető alakját néhány (csaknem) korabeli forrás is fenntartotta. Saját oklevélében is említették így, s mivel ő éppen

el is tudta olvasni, használata több lehetett a galambra utaló szójátéknál.” Kovács László 1. jegyzetben i. m. 228–230. A nevek keveredéséről megemlíkezik még: Mező András 1. jegyzetben i. m. 109–110.

³ A hittérítés eszméje, a barbárok közötti apostolkodás és igehírdetés vágya – már a VI. századtól kezdve – az íreknél különösen feltűnő. SIGAL, Pierre A.: Les marcheurs de Dieu. Paris, 1974. 6. (Magyarul: Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok. Fordította Gyáros Erzsébet. Budapest, 1989. 8.) A középkori európai peregrinációkra vö. még: CSUKOVITS Enikő: „Cum caps... cum bacillo.” Középkori magyar zarándokok. *Aetas*, (1994/1.) 5–27. PETNEKI Áron: Tanta malitia itineris avagy az utazásnak veszedelmes voltáról. A középkori utazó a művelődéstörténész és a mentáltörténész szemével. In: Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Szerk.: JANKOVICS József. Budapest, 1994. 10–31. BLICK, Sarah: New research in the Arts of Pilgrimage in medieval England and northern Europe; MORRISSON, Susan Signe: Pilgrimage: Theory, gender, and cultural practice; POEL-DYKSTRA, Susan: Pilgrimage I.: Religious treks in a literary contexts and Pilgrimage II.: Quest, ritual and devotion. (Előadások. In: 36. International Congress on Medieval Studies Kalamazzo 3–6. Mai 2001. Megjelenés alatt.)

⁴ HEVENESI 1. jegyzetben idézett művében azt állítja hogy eljutott Jeruzsálembe. Ez szintén tévedés, mert már 1012. július 17-én a Béccsel szomszédos Stockerauban megkínózták és fölakasztották. A történelmi helyzet a következő volt Györffy György szerint: „Magyarországon át az új évezred első évtizedében még azért nem lehetett zarándokolni, mert földünk térítés alatt álló felpogány ország volt, ahová legfeljebb missziósok jöhettek. De hogy azok sem jutottak messzire, mutatja Romuald 24 térítőjének példája; ezeket ui. már valahol a Száva vidékén feltartóztatták és elfogták. Még a tízes években sem nyílt mód veszély nélküli zarándoklásra, amit példáz a tájékozatlan skót zarándok, Kálmán (Colomannus) esete. Ő arról értesülve, hogy a Duna immár keresztény országon át folyik, 1012 táján gyalogszerrel indult

neki a Duna vonalát követve, de Bécsig sem ért el, amikor a túlpárti Stockerrauban elfogták mint morva kémeket. Az itt lakók a Bátor Boleszló uralma alatt álló morvák oldaláról támadást vártak – nem ok nélkül, mert ez rövidesen bekövetkezett –, s nem hitték el, hogy a jámbor skót mint „Krisztus jegyese” rója az utakat; kínvalatásnak vetették alá, majd felakasztották.” GYÖRFFY György: István király és műve. Budapest, 1977. 294. Szent István csak a bolgár–bizánci háborúk lezárulta (1018) után nyitotta meg a jeruzsálemi szárazföldi zarándokút magyarországi szakaszát, amely azután több szempontból is hasznos és előnyös volt az országnak. MAKK Ferenc: Szent István és utódai. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk.: KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc. Szeged, 2000. 331–332.

⁵ JUHÁSZ, Koloman: St. Koloman der einstige Schutzpatron Niederösterreich. Linz, 1916. BÁLINT Sándor: Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és a jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. Budapest, 1977. II. 376–377.

⁶ PELSŐCZY Ferenc: A vallási élet arculata Szent István korában. Törökbalint, 1994. (Európa az első évezredfordulón. I.) 117–121. A korszak egyházi életére vonatkozóan vö. még: VESZPRÉMY László: Szent Adalbert és Magyarország. Historiográfiai áttekintés. Ars Hungarica XXVI. (1998) 321–336. és KRISTÓ Gyula: A tizenegyedik század története. Budapest, 1999. 27–74. (Magyar Századok)

⁷ Lilienfeldi Ortilo szerzetes krónikájában az 1016. esztendőnél az olvasható, hogy Szent Kálmán testét I. István szerezte meg. Közli: Albinus Franciscus GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungariae. III. Budapestini, 1938. 1755. Pelsőczy Ferenc Poppo útját 1027-re tette. PELSŐCZY i. m. 121. A melki apátság évkönyve viszont határozottan Péterhez kötötte: „Anno ab incarn. D.MXII. Beatus Cholomanus suspensus in Stocherave coelos adiit, temporibus Henrici regis ... Petraeto itaque post passionem eius triennio, miraculis proditus levatur, et in monasterio nostro tumulatus est. Hic autem Henricus Marchio duravit per annos circiter XL. usque ad tempora Petri regis Ungarorum, qui Sancto Regi Stephano

sucesserat. Istius Petri precibus et minis circumventus Poppo Treviriensis archiepiscopus, frater Marchionis, obtinuit a fratre suo, ut mitteret in Ungariam ossa Beati Colomanni, quae tamen postea Ungari pestilentia et fame reddiderunt.” Fontes Rerum Austriacarum. I. Scriptores. Red.: PERZ, Hans Georg. Wienae, 1849. 291.

⁸ Conradi Abbatis Mellicensis Chronicon. Uo. 279.: „MDXVII. Maximilianus Imperator fecit... pulchra monasterio dare donaria, praecipue caput Sancti Colomanni (quod est in Alba Regali Hungariae, illuc tempore guerrarum deductum, et eidem a majoribus remittere polliciti sunt) de Hungaria mellicium (translatum promisit), praetendit et se re novaturum Sancti Colomanni sepulchrum.”

A székesfehérvári bazilika XI. századi folszereléséről, szüksézáruán, de nem titkolt elismeréssel emlékezett meg Szent István Nagyobb Legendájának szerzője. KOVÁCS Éva: A székesfehérvári királyi bazilika 11. századi kincsei. In: KOVÁCS Éva: Species Modus Ordo. Válogatott tanulmányok. A szöveget gondozta VERŐ Mária – TAKÁCS Imre. Budapest, 1998. 105–115.

⁹ IPOLYI Arnold: Magyar ereklyék. Archaeologiai Közlemények III/III. Ú. F. I. (1863) 108–110. Az ereklyetartó 1860-ban a bécsi régészeti kiállításon szerepelt először a nyilvánosság előtt. Katalog der v. d. Wiener Alterthumsvereine Veranstalten Ausstellung v. Kunstgegenstanden. Wien. 1860. Kat. 57.

¹⁰ IPOLYI i. m. 109–110.

¹¹ „Ritkaságánál s jellegzetes alakításánál fogva az első hely illeti Szent Kálmánnak, a melki apátság kincstárában látható fejereketartóját. Magassága 32 cm. Anyaga aranyozott vert réz, a nyitott liliomos koronát és nyakat drágakövek ékesítik. A korona abroncsán vésett inda fut körül. A nyitható fedőlapot vésett levelek, kanyargó indák és sárkányok díszítik. A szemek és szájon festés nyomát találjuk... A vastag nyakon ülő fej rendkívül plasztikai erővel van ki-formálva. A fiatal, csupaszarcú herceg arckifejezése csupa energiát lövell, álla előreugrik, száját összeszorítja. haja hátul hosszan lefőg farkocsba van fonva, ami jellemző magyar viselet; találkozunk vele az ausztriai schönggrabeni apátsági templom egyik domborművén, az oroszslánnal vi-

askodó Sámson alakján, a jáki műhelyből kirajzott magyar kőfaragóktól épített és díszített apszis északi részén; száz évvel utóbb pedig a bolognai városi számadáskönyvek egyikének magyar lovas zsoldost ábrázoló rajzán, valamint a Képes Krónikában. Magyaros karaktert kölcsönöz a szent vastag nyaka is. A XII. század közepe táján készült herma nem adhatott arcképet, hanem csak ideálképet, melyben a művész kifejezésre juttatta az angol herceg magyar véréjét. Ezt a szándékot bátran feltételezhetjük, hiszen Szent Kálmán tisztelete Magyarországon a középkorban olyan erős volt, hogy imába is foglalták. Az ereklyetartó kiváló művész alkotása, aki értett a jellemzéshez, az egyszerű, széles, kerek formák fémfelületén a fény árnyékát kitűnően használta ki a plasztikai hatás emelésére. Korábban ritka anatómiai tudása van, ismeri s érezteti a koponya csontozatát, s jó naturalista megfigyelésre vall, amint a nyakon a leszorított áll folytán képződött ráncokat kimintázza. A fedőlapnak gazdag ornamentális motívumai a hazai kőszobrászatban is otthonosak. Jellegzetességüknél fogva kormeghatározó szereppel bírnak.” GEREVICH i. m. 195.

¹² Csak érdekességként jegyzem meg, hogy ebben az időben LÁSZLÓ Gyula is foglalkozott az ősi magyar hajviselettel, illetve ennek rangjelző szerepével. Vö.: Egy regensburgi vállkő. Budapest, 1937. Újabb kiadása: LÁSZLÓ Gyula: Régészeti tanulmányok. Budapest, 1977. 330–341. A melki apátság kilencszázéves jubileumi katalógusa nem tud a Szent Kálmán attribúcióról. 900 Jahre Benediktiner in Melk. Jubiläumsausstellung 1989. Stift Melk 1989. 40. Kat. 5. 06., Az ereklyetartó hajviseletéről újabban: KOVÁCS Éva: Athéné helyett Malvin? Egy „bizánci” mű a Magyar Nemzeti Múzeumban. In: Történelem – Kép. szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Szerk.: MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin. Budapest, 2000. 458. A hosszú haj mint jellegzetes karizmatikus attribútum egyébként a germán uralkodók sajátja volt ebben az időben. Erre vonatkozóan vö.: KLANICZAY Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Budapest, 2000. 73–74.

¹³ KLANICZAY i. m. 22–23.

¹⁴ SIGAL i. m. 23. XI. századi vonatkozások elvéve fordulnak elő az egyébként kitűnő összefoglalásban.

¹⁵ KNAUZ Nándor: Kortan. Hazai történelmünkhez alkalmazva. Budapest, 1876. 156. A mai Kálmánok is az ő ünnepén, október 13-án tartják névnapjukat.

¹⁶ Kálmánca – Baranya vármegye (1280/1298: *Chehy*, 1281: *Kalaman Chehy*, 1286: *Kalman Kiralychey*/ Somogyhatvan – Baranya vármegye. A helyi hagyomány szerint „régén” *Kámány* volt a neve. Elnevezése középkori eredetet tételez föl. Mindkét esetben a *Szent* jelző kikopott vagy egyáltalán nem állt a keresztnév mellett. A vértanú emlékét egyértelműen csupán a Somogy vármegyei *Szentkálman* település őrizte meg, amelyről a XIV. századtól vannak adataink: 1333: *de Sancto Colomanno*, 1372: *Zenth Kalman*, 1379: *Zenthkalman*. Közli: MEZŐ András, i. m. 109.

¹⁷ OSzK Kézirattára, Nyelvemlékek 17. A papírból készült kódex 91 fólióból áll, 210x145 mm.

¹⁸ RADÓ Polikárp: Batthyány Boldizsár misekönyvének hitelessége. Magyar Könyvszemle LXV. (1942) 137., 141. A kötet tulajdonképpen, mint ahogy Radó Polikárp megállapította: „...semmi egyéb, mint középkorvégi votív misék gyűjteménye. A votív misék, azaz a fogadalmi misék a legkülönbözőbb szükségletekre szolgáltak. Ezeket gyűjtötték össze a könyvben, valahányszor a községi várkapitány ilyen misét mondatott, azon résztvevén, maga is követhesse őket. Az egyházi év rendes menetére a könyvet nem használták, mert néhány főbb ünnepnek miséje megvan ugyan benne, de csak a két fogadalmi mise-sorozatba beosztva. Hasonlóképpen van a szentek ünnepével is: csak azoknak a szenteknek a miséit találjuk meg benne, amelyek votív misékül használtak.” I. m. 141. A *Missale*-ről újabban: HOFFMANN Edith: Régi magyar bibliofelek. Hasonmás kiadás és újabb adatok. Az előszót és az új jegyzeteket írta és a kötetet szerkesztette WEHLI Tünde. Budapest, 1992. 239.

¹⁹ Egykor a Pozsonyi Káptalan Kézirattárában. Nr. 8. (Rubricist 9.) fol. 115. verso. Közli: KNAUZ Nándor: A pozsonyi káptalannak kéziratái. Magyar Sion VI. (1866) 215.

²⁰ 1465.: VII. 18: János a Szent Kálmán-oltár igazgatója. MOL. Dl. 107213.

- A következő említés 1512-ből ismeretes. Közölve: Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre vagyis nevezetesebb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve. I. Pest, 1870. 423. Adatait átveszi: Bedy Vince: A győri székesegyház története. Győr, 1936. 98–100. és Radocsay Dénes: A középkori Magyarország táblaképei. Budapest, 1955. 140. 1516–1521 között folyamatosan értesülünk az oltárról. Az ide vonatkozó oklevelek fősorolása: Köblös József: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalanok adattáiraival.) Budapest, 1994. 273. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 12.)
- ²¹ MYSKOVSZKY Viktor: Jelentés a régészeti bizottság működéséről. Századok 15. (1881) 128; DIVALD Kornél: A Szépművészeti Múzeum kisszebeni szárnyasoltára. Magyar Művészet IV. (1928) 683.
- ²² Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteménye, ltsz.: 52.757. A Szent Kálmán tábla mérete: 79×36 cm. RADOCSAY i. m. 357.
- ²³ Ennek lehetőségéről először: FEST Sándor: A Hunyadiak hollós címere. Budapesti Szemle, (1937.) 246., 277; BÁLINT i. m. 156–157. majd KERNY Terézia: A szepeshelyi szárnyasoltárokról. (Előzetes beszámoló) *Ars Hungarica*, 2000. XXVIII.évf. 1. sz. 27–36.
- ²⁴ Képes Krónika. Fordította Bellus Iboyla. Budapest, 1986. 190. A latin szöveg magyar formában közli a *Cunues*, „Könyves” melléknevet. Kiadása: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpes Arpadianae gestareum*. Edendo pereri praefuit Emericus Szentpétery. Budapest, 1937. I. 432. (A továbbiakban SRH)
- ²⁵ (GYÖRFFY György): Könyves Kálmán kora. In: Magyarország története. Előzmények és történet 1242-ig. I/2. Főszerk.: Székely György, szerk.: Bartha Antal. Budapest, 1984. 940. (Magyarország Története tíz kötetben)
- ²⁶ Feltűnő, hogy az egymás után íródott hazai krónikák, Thuróczy János *Chronica Hungarorum*-a, Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum Decades*-e, Bencédi Székely István *Chronica ez vilagnak jeles dolgairól* című kompendiuma, de még az 1664-ben kiadott *Mausoleum* szerzője is, szinte egymást licitálták túl Kálmán elvetemültségének bizonyítására, a legelképesztőbb hasonlatok arzenálját fősorakoztatva.
- ²⁷ Kálmán egyoldalú megítéléséről nagybátyjával, Lászlóval kapcsolatban vö.: KERNY Terézia: László király szentté avatása és kultuszának kibontakozása (1095–1301). In: Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórból. Szerk.: PÓCS Éva – VOIGT Vilmos. Budapest, 1996. 175–176.
- ²⁸ GYÖRFFY i. m. 941. A következő szövegkiadások alapján: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgio Fejér. Buda, 1830. II. 13; GOMBOS i. m. I. 490; NOVAK, Viktor: Zadariski kartular samostana svete Marije (Chartulare Jadertinum monasterii sanctae Mariae.) Zagreb, 1959. 258. A szöveget más vonatkozásban elemzi: GERICS József: A korona fogalma Kálmán-kori legendáinkban és krónikáinkban. In: *Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok*. Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Budapest, 1984. 137. A Kálmán-kori dalmát politikai viszonyokra vonatkozóan vö. még: GYÖRFFY György: A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához. *Történelmi Szemle* X. (1967) 46–51.
- ²⁹ *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Ed. KOSTRENIČIĆ, Marko – SMICIKLAS, Tadeus. Zagreb, 1904. II. 391. Györffy György fordításában: 25. jegyzetben i. m. 952. valamint: Miljenko JURKOVIĆ: A XII. századi magyar–horvát kapcsolatok egy példája – PROPRIO SVMPTV HANC TURRIM SANCTE MARIAE VNGARIAE DALMATIAE CHROATIAE CONSTRVI ET ERIGI IVSSIT REX COLOMANNUS. In: *Horvátország/Magyarország. Évszázados irodalmi és képzőművészeti kapcsolatok*. Szerk.: DAMJANOV, Jadranka. Zagreb, 1995. 274–278; Uő: Adalék a horvát-magyar románkori képzőművészeti kapcsolatok megismeréséhez. In: *Hrvatska/Madžarska/Europa. Stoljetne likovo-umjetničke veze – Horvátország/Magyarország/Európa. Évszázados képzőművészeti kapcsolatok*. Szerk.: DAMJANOV, Jadranka. Zagreb, 2000. 328–339. A harangtorony emléktáblájának szövege: 334.

- ³⁰ Vekenega horvát királyi házból való származására vö.: MARGALITS Ede: Horvát történelmi repertórium. I. Budapest, 1900. 73. A feliratokról: JURKOVIČ i. m. 334. Megjegyzendő, hogy mind a sírtábla, mind az oszlop rajza megtalálható a millenniumi, SZILÁGYI Sándor által szerkesztett *Magyarország története* sorozat második kötetében is: MARCZALI Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301) Budapest, 1896. 209., 213.
- ³¹ Első közlése FARLATI, Daniele S. J.: *Illyrici sacri tomus quartus*. Venentiis, 1769. 314–315. alapján magyarul közli: MARCZALI Henrik 30. jegyzetben i. m. 212. és nyomában PAULER Gyula is: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. Budapest, 1899. 207. Az említett, Sirmumban vértanúhalált halt Szent Anasztáziát HEVENESI Gábor fölvette a „magyar” szentek közé életrajzgyűjteményének függékében.
- ³² Az ajándékokról: ŠUFFLAY Milán: *Két arbei iker-oklevél*. Századok XXXIX. (1905) 315. A szertartáskönyvről megemlékezik – a források említése nélkül: GYÖRFFY György 25. jegyzetben i. m. 959. Könyves Kálmán dalmát külpolitikájára vonatkozó irodalmat először DEER József foglalta össze: A magyar-horvát államközösség kezdetei. In: Jancsó Benedek Emlékkönyv. Szerk.: ASZTALOS Miklós. Budapest, 1931. 97–108. További bibliográfia 1984-ig: KOSÁRY Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Budapest, 1951. 73–74.; GYÖRFFY i. m. 1672–1673. Legfrissebb irodalmi összeállítást, elsősorban jogtörténeti szempontból, lásd: PECZE Ferenc: Az európai alkotmánytörténet és a nyolc évszázados magyar-horvát államközösség fejlődése. (1102–1918) Budapest, 2001. (A Hunyadi Szövetség Füzetei 10.) A teljesség igénye nélkül néhány friss publikáció e tárgykörben: MAKK Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196) Szeged, 1996. 139–174.; MAKK Ferenc: Néhány megjegyzés a Kálmán-ági királyok külpolitikájához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae-Acta Historica* 92. (1991) 3–15; a tanulmány újabb szövegváltozata: A Kálmán-ági királyok külpolitikájának néhány kérdése. In: MAKK Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméből. Szeged 1998. 177–189. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.), FONT Mária: Könyves Kálmán és kora. Szekszárd, 1999. Az újabb horvát irodalomra vö. Miljenko JURKOVIČ 29. jegyzetben i. m. 328.
- ³³ Rogerius mester Siralmas éneke. Fordította: HORVÁTH János. In: A tatárjárás emlékezete. A kötet anyagát válogatta és szerkesztette: KATONA Tamás. Budapest, 1981. 112. Kiadása: *Carmen Miserabile* [...] In: SRH II. 1938. 552. Rogeriusról: ALMÁSI Tibor: Megjegyzések Rogerius magyarországi méltóságviseléséről. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae – Acta Historica LXXXVI*. (1988) 9–14.
- ³⁴ Thomas Spalatiensis: *Historia Salonitarum pontificum atque Spalatiensium*. Kiadása: *Monumenta Slavorum meridionalium*. Digessit Fr. Racki. Zagrabiae, 1894. *Capite XXIII*. Kálmán Lászlótól való származásának gondolata Magyarországon egészen a XIX. század elejéig élt. Vö. például: BUDAI Ferentz: *Magyar Ország polgári históriájára való lexicon*, a XVI. század végéig. II. Nagy-Váradonn, 1805. 378. Felülvizsgálata először Fejér György értekezéseiben bukkant föl: Kálmán királyunk I. Gejza és nem sz. László fia volt. *Tudományos Gyűjtemény*, 1826. IV. kötet 25–44.; Igaz-e hogy Kálmán Szent László és nem Gejza királyunk fia volt? *Századunk*, (1839. 72. kötet, 83. szám). Itt kell megjegyezni azt is, hogy Tamás monumentális munkájának függeléke, a *Memoriale*, vagy ahogy később nevezték a *pacta conventa* egyik mondata: *Tunc ergo Ungaros prima vice dominium Croatiae vel ex reginae testamento, vel vocatos, vel iure belli aquisivisse dicendum est* az 1666-os amsterdami kiadásától kezdve a horvát-magyar közjogi viták egyik neuralgikus pontja lett. Vö. DEER József 32. jegyzetben i. m. 99.
- ³⁵ Képes Krónika. 24. jegyzetben i. m. 177., 190. Egyértelműen püspökségére utal azonban a krónika azon kijelentése, hogy csak *summo pontifice...dispensante* kezdett el uralkodni, amiből érthetővé válik az *Annales Posonienses* állítása, hogy csak László halála után egy évvel, tehát 1096-ban koronázták meg a pápai engedély elnyerése után. Kiadva: SRH 24. jegyzetben i. m. I. 126., 432. Ezt támasztja alá Kézai Simon

Chronicon Hungarorum című krónikája is, ahol a következő lakonikus, ám tárgyilagos sorok olvashatók: "Miután pedig László elköltözött az élők sorából, utána Géza király fia, Kálmán uralkodott tizennyolc évig, akinek teste Fehérváron nyugszik. Ez már püspök volt, és ebből a tisztségből emelték a királyi trónra..." Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Fordította Bollók János. Budapest, 2001. 116. (Millenniumi Magyar Történelem-Források) Kritikai kiadása: Simonis de Kéza Gesta Hungarorum. Praefectus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky. In: SRH I. 1937. 141–194. Könyves Kálmán váradi püspökségének okleveles nyoma teljesen hiányzik. A XIV. századi Váradi Statutumok 3. fejezete ezt írja: „*Descriptis nominibus et temporibus regiminum regum Hungariae, perutile est et congrum, ut in presenti libello memoria episcoporum ecclesie nostre, in quantum occurrit, fateatur. Et quidem, sicut ex variis similibus coniecturis, et precipue ex Cronica apparet Hungarorum, primus episcopus eiusdem ecclesie Waradiensis fuit Colomanus primogenitus Geysae regis secundi, tempore scilicet sancti regis Ladislai. Nam no emigrante ad Dominum, successit ei idem Colomanus in regno per dispensationem apostolice sedis, qui cum horas canonicas ex debito pontificalis dignitatis exolveret, Kewmues Kalman vocabatur.* Kiadva: A váradi káptalan legrégebbi statutumai. A váradi káptalan megbízásából közrebocsátja BUNYITAY Vincze. Nagyvárad, 1886. 14.

³⁶ Zavaró tényező mellesleg, mint fentebb is olvasható, hogy László halottas ágyához nem Váradról, hanem a *sáműzetésből*, Lengyelországból hívták háza. Tehát püspöksége csak rövid ideig tarthatott. KRISTÓ Gyula ezt az epizódot meg sem említette a két ország korai viszonyával kapcsolatban. Vö.: a magyarok és a lengyelek a 10–12. században a források tükrében. Történelmi Szemle, XLII. (2000) 1–18.

³⁷ Meghökkenítő, de éppen Kálmán király egyik okleveléből ismerjük az első név szerint ismert váradi püspököt: „...*Sixtus Bichariensis...*” Közli: FEJÉR, György 28. jegyzetben i. m. VII/4. 1837. 59.

³⁸ Vö. például Thuróczy János 1488-ban kiadott *Chronica Hungarorum*ának brünni,

majd azzal szinte egy időben megjelent augsburgi kiadásának fametszeteit, az 1664-ben Nádasy Ferenc költségén kiadott *Mausoleum* rézmetszetét, illetve a nyomában készült számos másolat ábrázolásait.

³⁹ Néhány kiragadott példa: BUDAI Ferentz: Magyarország polgári históriájára való lexikon a XVI. század végéig. II. Nagy-Váradonn, 1805. 378; FESSLER, Ignatz Aurel: Die geschichten der Ungern in ihrer Landfassen. I. Die Ungern unter Herzogen und Königen aus Arpad's Stamme. Leipzig, 1815. 314; Szent László királynak és viselt dolgainak históriája. Ok-levelekből, krónikákból, hagyományokból és legendákból össze szedte s ki-adta PODHRADCZY József. I. Budán, 1836. 67–68; BALOGH Jolán: Varadinum – Várad vára. II. Budapest, 1982. 24. (Művészettörténeti Füzetek 13/2); GYÖRFFY György 25. jegyzetben i. m. 939; Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Szerk.: ENGEL Pál – MAKK Ferenc. Budapest, 1994. 712.

⁴⁰ Mai neve: Remetea, Románia. A falképek zömét nem lehetett megmenteni, amelyeket még feltárásuk évében elvakoltak. Vö.: KERNY Terézia: Dokumentumok a magyarremetei falfestményekről. *Ars Hungarica*, XXVII. (1999.) 423–429.

⁴¹ POZSONYI Jenő: A remetei templom középkori falfestményei. Nagyvárad, (1927. VII. 5.), 4. 15.

⁴² Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana. Cod. Lat. 8541. 83. verso. Pergamen, tempera. 102×166,5 mm A témára vonatkozóan vö. még: KERNY Terézia: Szent László halála és temetése a képzőművészetben. *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 2. (1996) 73–84.

⁴³ Mai neve: Mugeni, Románia. Az első jeletet tárgyalja: KERNY Terézia. „Keresztény lovagoknak oszlopa.” A kerlési ütközet ábrázolásairól. In: LÁSZLÓ Gyula: A Szent László-legenda középkori falképei. Budapest, 1993. 213., 214., 215; Említi még lehetőségét ennek nyomán: JÉKELY Zsombor: A bögozi templom. *Sepsiszentgyörgy*, 1996. 19–24. (Horror Vacui Füzetek) E hipotézist alátámasztani látszik a XIV. századi Pozsonyi Krónika egyik interpolációja is a kerlési ütközet megörökítései, a 217. rektó lapon: „...Vidit denique Beatus Ladizlaus dux unum paganorum, qui super

dorsum equi sui ducebat unam puellam Hungariam speciosam. Sanctis ergo dux Ladislaus illum esse filiam Waridiensis episcopi, videlicet Kunues Colomani, et quamvis esset vulneratus, tamen illum celerrime persecutus, clamavit itaque Sanctus Latiz: „Soror speciosa, accipe Cunum in cingulo et iacta te in terra.” Quod et fecit. Cunum in tera iacentem voluit interficere, quem puella valde rogavit, ne illum interficeret. Unde per hoc notatur, quod in mulieribus fides non est. Sed postea interfecit. Rex ergo et gloriosi duces fere omnibus paganis interfectis et omnibus christianis a capivitate libertatis cum triumpho victorie gaudentes redierunt...” Chronica Posoniense. Praefactus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky. In: SRH II. 1938. 39. Elemzése: DOMANOVSZKY Sándor: A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Első közlémény. Századok, XXXIX. (1905) 419. és nyomában MARCZALI Henrik 30. jegyzetben i. m. 82. Mindettől teljesen függetlenül azt is meg kell jegyezni azonban, hogy a XIV. században íródott krónikák szerzőinek és másolójának tudatában még nagyon is élénken élhetett I. Károly természetes fiának, Kálmán győri püspöknek az emlékezete, aki Váradon nevelkedett s a névazonosság folytán nagyon is elképzelhető, hogy valamilyen módon személye rányomta bélyegét a korabeli történeti munkák eseményeire.

⁴⁴ Ezt megerősíteni látszik Batthyány (I.) Boldizsár politikai pályája is, aki kiterjedt délvidéki birtokokkal és kapcsolatokkal rendelkezett. 1499 május 6-án Beriszló Péter utódjául jajcai bánná nevezték ki. MARGALITS 30. jegyzetben i. m. 266–267. Batthyány (I.) Boldizsár néhány évvel később Ernuszt (II.) János várnagya, vicebánn lett. 1507-ben a királyi tanácsba választott köznemesi assessor, 1518–1520 között pedig alországbíró volt. A herceg Batthyány család levéltára. Repertórium. Összeállította ZIMÁNYI Vera. Budapest, 1969. 5. (Levéltári Leltárak 16.), KUBINYI András: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén.) Századok, 135. (2001) 302., 320., 321. Művelődés-művészet-történeti szempontból figyelmet érdemel 1500

december 12-én kapott címereslevele is. ÁLDÁSY Antal: Batthyány Boldizsár és Benedek címereslevele. Turul, 12. (1894) 94–96; Magyar Országos Levéltár. Címereslevelek jegyzéke. Budapest, 2000. (Második, javított, bővített kiadás). 15. Nr. 83. (A Magyar Országos Levéltár segédletei 7.)

⁴⁵ Így például a Szent Ágota (Agáta) tűzvéstől óvó szerepkörét a XV. század végétől Szent Flórián vette át.

⁴⁶ ORBÁN Imre: Adatok Árpád-házi Szent Margit tiszteletéhez. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (1988) 203–219; Uő: Egy érdekes kultuszkeveredésről. (Antiochiai Szent Margit és Árpád-házi Szent Margit tiszteletének érintkezései) Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 4. (1992) 79–89.

⁴⁷ Der Hungern Chronica, inhaltend wie sy anfengklich ins land kommen seind, mit anzaigung aller jer Künig, vnd was sy namhaftigs gethon haben. Augspurg, Philipp Vehart, 1536. Ant.1218., 1866; Apponyi Hungarica 1681., 2538/a. Fol. CLXXV. 135x85 mm. (1534-ben, Bécsben jelent meg először). A kötetre vonatkozó fontosabb irodalom: KERTBENY Károly: Magyarországra vonatkozó német nyomtatványok 1454–1600. Budapest, 1880. Nr. 485; Kalauz az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításhoz. Budapest, 1882. 174. Nr. 24. C. WILHELM B Gizella: Képzőművészeti bibliográfia. In: MAKKAI László – MEZEY László: Árpád-kori és Anjou levelek. XI–XV. század. Budapest, 1960. 400–401. (Nemzeti Könyvtár. Levelestár); BORSA Gedeon: Adalékok a „Hungern Chronica” 1534. évi kiadásának történetéhez. Magyar Könyvszemle LXVIII. (1961) 286–290.

⁴⁸ Címe: Natales d’ivo/ Ladislavo R/egi/ Slavoniae Apostolo estituti, ab Eqvite Pavlo Ritter S/acrae/ C/aeareae/ R/egiae/ Maj/estatis/ Consiliario. Zágráb, Nacionalna i sceucilisna knjiznica, R. 2508. A szöveget közzétette: SZÖRÉNYI László: Paulus Ritter Szent László-életrajza. Irodalomtörténeti Közlemények CIII. (1999) 416–448.

⁴⁹ Uo. 438., 440.

⁵⁰ Uo. 422.

⁵¹ Vö. 32. jegyzet.

⁵² Például: Die drey grossen Könige der Hungern aus dem Árpádische Stam. Breslau, 1808. Magyarul: A három magyar nagy királyok viselt dolgainak rajzolataja. Pest, 1815.

Címlapjának képén középkori reminiscenciákat idézve Szent István, Szent László és Könyves Kálmán látható. Rajzolta: Kregling, metszette Karats Ferenc. A későbbi történeti szintéziseket megelőlegező részpublikációkra vonatkozóan vö. DEÉR József 32. jegyzetben i. m. Érdekes viselettörténeti adalék továbbá a korszakra vonatkozóan: WALTHERR László: Ruházata a világiaknak Kálmán király korában. OSzK Kézirattára, Quart. Hung. 1525. VI. kötet /1833–1874/ A XII. századi magyar történelem legfontosabb, máig is alapmunkának számító összefoglalásai a XIX. század végén PAULER Gyula és MARCZALI Henrik 30. és 31. jegyzetben idézett művei voltak.

⁵³ A történetírás középpontjában, Kálmán korára nézve, az ország belső viszonyainak és az „ősi alkotmány”-nak a bemutatása állt. Az irányzat egyik legjellegzetesebb képviselője SZALAY László volt, akinek jogi ismeretei lehetővé tették, hogy sok tekintetben új szempontból vizsgálja a középkori törvénykezést. Szalayn kívül azonban másokat is érdekelt a téma. Például: CSÁNYI Ferenc: Könyves Kálmán és a magyar törvényhozás és Magyarország állapota az utolsó Árpádok alatt. Ország Tükre, (1864.) 35–43. Néhány Szépirodalmi alkotás: – Könyves király. Eredeti históriai dráma öt felvonásban. H.n. XIX. század. OSzK Kézirattára, Quart. Hung. 1699. (Súgó példány.), JÓKAI Mór: Könyves Kálmán. Eredeti történeti szomorújáték öt felvonásban. Pest, 1856. –: Igaz történet Könyves Kálmán idejéből. Galambpósta. Budapest, 1875. (hét fametszetű képpel).

A korszak köznemesi nemzettudatát nagyban befolyásolták a különböző sajtóorgánumban (Családi Lapok, Vasárnapi Ujság, kalendáriumok, ponyvák stb.) megjelenő tárcák, értekezések is, színvonaluktól függetlenül. Például: –: Magyarok krónikája. Kálmán 9-ik király uralkodott 1095-től 1111-ig azaz 19 évig. In: Nemzeti Naptár. Gazdasági kalendárium a nép használatául 1847. közönséges évre. Szerk.: FÉNYES Elek. Pesten, VIII. (1847) 37–39. A jelenségről: GYÁNI Gábor: Az olvasó táblabíró. Középosztályi műveltség a 19. század végén. Történelmi Szemle, 49. (1999) 387–402.

⁵⁴ Az ekkortájt készült képzőművészeti alkotások jegyzékét lásd CENNERNÉ WILHELMB Gizella 44. jegyzetben i. m. 408–414. „A Dalmácia meghódítása” téma mellett igen gyakori volt a felvilágosult tudós, a boszorkányégetést megtiltó király alakja is, akit gyakran ábrázoltak Mátyás királyhoz vagy Bethlen Gáborhoz hasonlóan könyvei társaságában, sőt éppen emiatt nevét az egyik budapesti szabadkőműves szimbolikus nagypáholy is felvette. GELLÉRI Mór: A Könyves Kálmán az előítéletek legyőzéséhez címzett ős és elfogadott skót szertartású t. és L. szabadkőműves páholy tiz évi fennállásának ünnepe 1872. I. 23–1882. I. 23. H. n., é. n.; KOLTAI Virgil: A Könyves Kálmán: „Az előítéletek legyőzéséhez” címzett páholy története 1872–1896. Budapest, 1897; Három előadás a magyarországi symbolikus nagypáholy védelme alatt álló „Könyves Kálmán, az előítéletek legyőzéséhez” címzett szabadkőműves páholy alapításának 30. évfordulója alkalmából. Budapest, 1902. stb. Az egyik népszerű könyvsorozat szintén nevét viselte. A *Könyves Kálmán regénytára* több mint száz kiadványt jelentetett meg, amit pillanatok alatt szétkapkodtak. A boszorkányüldözést tiltó téma képzőművészeti népszerűségére jellemző, hogy például a Nádasdy grófok pesti (Zichy utca 12.) palotájukba is ezt a témát rendelték meg Czéllkúti-Züllich Rudolftól, meglehetősen szokatlan helyre, egy kandallóhoz, reliefként. Vö.: WERESS Endre: Czéllkúti-Züllich Rudolf szobrász élete és munkái. Erdélyi Múzeum, XXVIII. Ú. F. I. (1911) 38–39. PAPP Júlia: „...nem szűkölködik már a magyar a kultúrában...” A művelődési téma a XIX. század hazai képzőművészetében – egy nemzet-karakterológiai toposz változásának tükrében. Művészettörténeti Értesítő 2001/3–4. 293–316. Itt köszönöm meg a szerzőnek, hogy az adatra főlhívta a figyelmemet. A korszak festészetére vonatkozóan különösen fontos: SINKÓ Katalin: Ezredéves ünnepeink és a történeti ikonográfia. Művészettörténeti Értesítő, XLIX. (2000) 1–21. és Uő: Historizmus – Antihistorizmus. In: Történelem – Kép. a 12. jegyzetben i. m. 103–115.